

Դ Պ Ր Ո Յ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

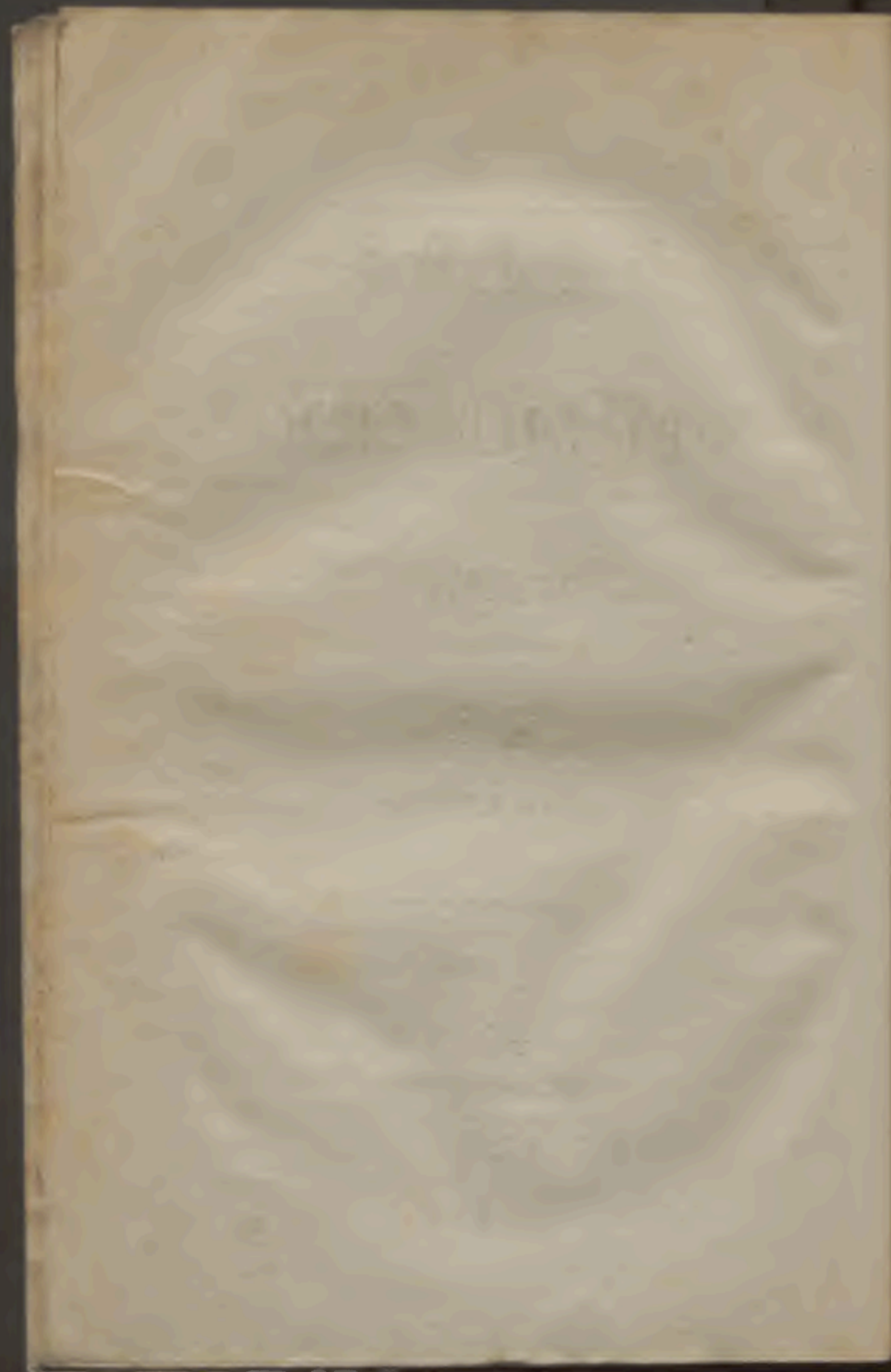
№ 6.

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

1875 թվ

ՎԱՀԱՐՇԱԳԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ս ԳՐԱԳԻՏՈՒՄԱՆ ՎԱՐՈՒՄ:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ա Ր Ա Ն

ԲՈՎՆԱԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ .

1. Նշանաւոր հեղինակներ հայկական մատենադրութեան. Միւր Արսաւ Կատինա:
2. Սկզբնական անդեկութիւններ բնութեան երեւութներէ վերայ:
3. Մի տշակերտի յիշատակարանից:

Ապրիլի 1-ին.

Պարտի № 2, հաշ. Բ. էր. 56. Կարգադրանքի 28, պէտք
ընէ 48.

ՆՇԱՆՆԻՐ ԷԼԳԻՆԵԿՆԵՐ ԷՆՅԱԼԵՆ
ՄԵՏԵՆԵԳՐՈՒԹՅԱՆ

1. ՄԱՐ ԱՐԱՍ ԿԱՏԵՆԱ, 150—120 Թ. ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ԱՌԱՋ

Մի ազգ, իբրև մի մանուկ, դարգանում է փոքր առ փոքր իւր թէ՛ քաղաքական և թէ՛ բարոյական ու մտաւոր ուժերով: Մանկութեան հասակում այդ ազգը նուազ է լինում ամենայն կողմից, բայց և այնպէս նա ապրում է, նա ունի կեանք, յաջողութիւններ և ձախտողութիւններ: Բաջ առաջնորդներ, արթուն ազգայետներ: Ամենալավ իւր կեանքի մէջ պատահած նշանաւոր անցքերի յիշատակը աւանդել ապագայ սերունդներին՝ այդ մանուկ ազգը բնորոշում էրկու միջոց՝ 1) ստեղծում է ազգային փառանքներ—պատգամներ—արձակ սճով և բանաստեղծութիւններով, և 2) արձանագրում է զանազան ամուր և դժուարամաշ, այսինքն՝ ժամանակի մաշող ազդեցութեան դիմացող բաների վերայ—չնոյսութիւնների սպառերի, սխմների, արձանների, ժայռերի վերայ եղանակներով և բնական կամ փշայն նշաններով: Իսկ երբ քաղաքական դարդացման հետ հղօրանում է և մտաւոր դարդացումն, յայնժամ ազգը՝ ստեղծում է կամ

ընդունում, ուրիշ ազգից զրեր (այբրէն) և յառաջ է բերում ազգային տարեգիրներ, ապա պատմագիրներ և ամբողջ մատենագրութիւն:

Այսպէս է լինում ամենայն ազգի մէջ, այսպէս է եղած և մեր ազգի մէջ:

Մեր ազգի լինելութեան սկիզբը կորչում: շատ հին դարերում: Իւր մանկական կեանքի առաջին օրերից մեր ազգը ունենում: իւր հըղօր ազգասպէսներ, իւր յաջողութիւններ և ճախորդութիւններ, իւր քաղցր և դառն օրեր, ուստի ունի իւր ազգային փառասանութիւն—զբրուցարանութիւն և բանաստեղծութիւն, իւր բազմութիւն արձանագրութիւններ սեպած և այլ տեսակ նշանագրերով, իւր տարեգիրներ, պատմագիրներ և ամբողջ մատենագրութիւն:

Բայց ամենայն ազգ զարգանում: շատ ծանրը կերպով, շափում: իւր կեանքի քայլերը ամբողջ դարերով մինչև որ կհասնի քաղաքական և մտաւորական զարգացման փոքր ի շատ: զոհացուցիչ բարձր տատիճանին: Եւ մեր ազգի կեանքի մէջ անցնումն տաճաւոր դարեր, հազարաւոր տարիներ, մինչև որ յառաջ է գալի ազգային պատմութեան առաջին տարեգիրը, և այդ տարեգիրն է Սար Լբաս (կամ Իբաս) Աստիւնան:

Մար Արաս Աստինան ծաղկեցաւ. 150 — 120 թ.
Քրիստոսից առաջ:

Արթեւաց թագաւոր մեծն Արշակ սաստիկ
հզօրանալով և տիրելով շատ աշխարհներին՝ ա-
հադին զօրքով յարձակւում: և Հայաստանի
վերայ: Հաղթելով Հայոց և կամենալով իւր իշ-
խանութեան տակ պահել Հայաստանը՝ զիւր
եղբայր Աղարշակը նշանակում: Հայոց թա-
գաւոր: Այսպէս սկզբնաւորում: Հայաստա-
նում Արշակունեաց երեւելի հարստութիւնը կամ
ցեղը: Աղարշակ Ա., այս օտար թագաւորը,
ցանկանալով բոլորովին ապահովացնել իւր և իւր
սերունդի համար թագաւորական իշխանութիւ-
նը Հայոց ազգի վերայ և տեսնելով որ այդ շատ
զօրաւոր է, մանաւանդ այն պատճառով որ ազ-
գի մէջ կան շատ նախարարներ կամ ցեղա-
պետներ հզօր զօրութեամբ, նա կամենում,
թուլացնել այդ նախարարների նշանակութիւնը
և զօրութիւնը: Այս նպատակով Աղարշակը
սկսում, տեղեկութիւններ ժողովել նախա-
րարների պատմութեան և մանաւանդ իրա-
ւունքների մասին, բայց չէ կարողանում գտնել
ճիշտ և պարզ տեղեկութիւններ: Արթելով թէ
այդպիսի տեղեկութիւններ կարող են լինել իւր
եղբոր՝ մեծ Արշակի տէրութեան սահմաննե-

բում գտանված արքունի դիւանատներում, գրա-
նումէ մի գիտնական Մարի Մ... Ե... կամ
Ե... Կ... անունով, որը լաւ գիտէր քաղզե-
արէն (ասորերէն) և յունարէն լեզուները, և
ուղարկումէ նորան իւր եղբօր՝ Մարշակի մօտ,
խնդրելով որ նա իրաւունք տայ գիտնական Վա-
տինային ցանկալի տեղեկութիւնները որոնել
արքունի դիւանատներում: Աղաքաւազը ու-
ղարկումէ իւր եղբօրը Մար Մարտի ձեռքով
զանազան ընծաներ և մի նամակ այսպէս
գրած:

«Մարշակ թագաւոր երկրի և ծովու, որոյ ան-
«ձրն և պատկեր որպէս և է իսկ մեր Մատու-
«ածոց, իսկ բախտ և պատահումն ի վեր քան
«զամենայն թագաւորաց, և մօտայ լայնութիւն
«որչափ երկնի ի վերայ երկրի, Աղաքաւազ կրբա-
«տեր եղբայր քո և նիզակակից, որ ի քէն կարգ-
«եալ արքայ հայոց, ողջ լեր ամենայն յաջո-
«ղութեամբ:

«Քանզի պատուէր ընկալայ ի քէն քաջու-
«թեան և իմաստութեան հոգ տանել, ոչ եր-
«բէք անփոյթ արարեալ զքոյովն խրատու,
«այլ խնամ տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ
«ամիտք և հասողութիւն բաւեցին: Եւ այժմ
«ի քումմէ խնամակալութենէ, գետեղեալ թա-

«Գաւորութիւնս, խորհորդ ի մօտ եղի զխոնկ
 «Բէ ոյք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիր-
 «եալ աշխարհիս Հայոց, և ուստի նախարարու-
 «թիւնքս՝ որ աստ կան: Օչի ոչ կարգք ինչ
 «լեալ աստ յայտնի, և ոչ մեհնից պաշտամունք,
 «և ոչ զլիաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի
 «է և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ
 «խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի:

«Այլ ամն որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ՝ հը-
 «րամայես բանալ զգիւանդ արքունի բնդդէմ
 «առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզոր տէրութեանդ,
 «զի զտեալ զըզձալին եղբոր քոյ և որդւոյ բեր-
 «ցէ զստոյղն փութապէս և զմեր հեշտութիւն,
 «որ ի կամակատարութենէ լեալ, քաջ զիտեմ
 «խնդութիւն քեզ լեալ:

«Ազջ լիւր երեւելի բնակութեամբ ի մէջ զիցս 1):
 «Պարթեւաց թագաւոր Արշակ մեծը ստանա-
 լով իւր եղբորից՝ Հայոց թագաւոր Աշտարշա-
 կից այս նամակը՝ մեծ պատուով բնդունում:
 Մար Արտա Աստիւնան և պատուիրում, ցոյց տալ
 նորան Ասորեստանի Նինուէ քաղաքի երեւելի
 արքունի զիւանատունը:

(1) Մովսէս Խորենացի. Պարթեւաց Հայոց Վեհեպէր 1843 թի,
 էջ. 20:

Այս գիտնատան մէջ խոստարկելով բոլոր զրբերը՝ Մար Աբասը գտնումէ մի զիրք յունարէն լեզուով և այսպիսի վերնագրով.

«Այս մատեանն հրամանաւ Աղէքսանդրի (Մարտիրոսի կամ Մեծ) ի քաղղէացոց բարբառոց փոխեալ ի յայնն, որ ունի զբուն հնոց և «գնահանեաց բան», 2»:

Այս մատեանից կամ զրբից Մար Աբաս Ատափնան հանումէ միայն մեր ազգի հաւատարմութիւնը (ճիշդ) պատմութիւնը և վերագտնալով ի Հայաստան մատուցանումէ Ազգաբաշակին: Սա մեծ սիրով ընդունումէ գիտնական Ատորս աշխատութիւնը, համարումէ այն ամենաթանկագին բան խոր բոլոր գանձերի մէջ, հրամայումէ մեծ զգուշութեամբ պահպանել այն արքունի գանձարանում և մինչև անգամ պատուիրումէ բերած պատմութեան մի մասը գրողներ (փորագրել) արձանի վերայ:

Այս այսպէս Ազգաբաշակ թագաւորը գտնումէ առաջին պատճառ. հայկական մատենագրութեան ծննդեան, Մար Աբաս Ատափնան առաջին ծնող այդ մատենագրութեան, և նորա գրաւոր աշխատութիւնը առաջին տարեկրութիւն Հայոց պատմութեան:

Մար Աբասի տարեգրութիւնը բաղկանում էր չորս մասնից, ինչպէս վկայում է խորենացին 3), և դրած էր, ինչպէս կարծում են ոմաներ, ըաղղէարէն և յունարէն լեզուներով:

Այս տարեգրութիւնը կազմելու համար Աատինան ունէր երեք զլխաւոր աղբիւր՝ 1) 'Աինուէի դիւանատանում՝ գտած գիրքը, 2) հայկական վիպասանութիւնը և 3) ժամանակակից անցքերը:

1) Այդպարշակը ցանկանում էր ունենալ Հայոց ազգի և մանաւանդ նորա նախարարների պատմութիւնը որչափ կարելի է մանրամասնաբար: Մար Աբասը չէր կարող գտնել 'Աինուէի դիւանատանում՝ այդպիսի մանրամասն տեղեկութիւններ, ուստի հարկը պիտի տփալէր նորան իւր գրութեան վերջի շատ, ամբողջութիւն տալու համար օգուտ ըաղել նաև Հայոց ժողովրդական աւանդութիւններից: Աւարդարև Մովսէս խորենացու պատմութեան առաջին դրքի շատ երեսներից և մանաւանդ 33-րդ երեսից պարզ երևում է, որ Աատինան նիւթ է ըաղել և հայկական վիպասանութիւնից՝ զրոյցաբանութիւնից և բանաստեղծութիւնից: 'Նաև խորենա-

ցին շատ տեղ վկայումէ թէ Մար Աբասի պատմածներից շատ կտորները միանգամայն համաձայն են աղգային գրոյցների և երգերի հետ:

2) Մենք արդէն յիշեցինք Նինուէի դիւանատանում գտած գրքի մասին: Թէ՛ արդարեւ Մար Աբասը ծանօթ էր Ասորեստանի դիւանատան և քաղղէական աւանդութեանց հետ, այս հաստատումով՝ ո՛չ միայն Խորենացու վերոյիշեալ վկայութիւնով, այլ և նորանով որ՝ Ատտինայի աւանդածը միանգամայն համաձայն է մի կողմից քաղղէական աւանդութեանց հետ և միւս կողմից Ասորեստանի մի քանի մատենադիրների, զոր օրինակ՝ Աբիդենի հետ:

3) Ա երջապէս Ա յաղարչակ Ա. և Արչակ Ա. Հայոց թագաւորների պատմութիւնը պիտի յօրինէր ինքն Մար Աբասը իբրեւականաաւես, ուստի նորա տարեգրութեան այս մասը միանգամայն աներկբայելի է:

Մար Աբաս Ատտինայի ամբողջ տարեգրութիւնը, մեր աղգային պատմութեան և հայկական մատենադրութեան առաջին մէմը, ուստի և մեզ համար ամենաթանկագին գանձը, այժմ կորած է համարվում, որով մեծ է արդարեւ մեր դրականութեան կորուստը: Իսկայց Մովսէս Խորենացին, որը ծաղկեցաւ հինգերորդ, այն է՝ Հա-

յոց մատենագրութեան Ասկի դարում և իրա-
ւապէս համարվում է Հայոց Տակիտոս, իւր ան-
գին պատմագրութեան մէջ ոչ միայն Առաինայի
անունը, այլ և նորա տարեգրութեան բառակա-
նին նշանաւոր մասը պահել է քաղաածքօրէն:
Այս գիտնական պատմագիրը ոչ միայն ագնի-
փտահոթութեամբ ճշմարտօրէն վկայում, շատ տեղ
թէ՝ իւր պատմութեան առաջին և երկրորդ
գլքի համար այս ինչ կամ այն ինչ տեղեկու-
թիւնք քաղել է Մար Աբասի տարեգրութիւնից,
այլ շատ անգամ պատմում է նայն իսկ տարե-
գրութեան խօսքերով:

Չնայելով որ արդարեւ դարմանալի է թէ՝ խո-
րենացին որչափ զգոյշ է եղել աղբիւրներ ընտ-
րելու մասին և որչափ ճշմարտապատում է վրա-
տահոթութեամբ ցոյց տալով յարմար տեղերում
իւր ձեռքի տակ ունեցած հեղինակութիւնների
փերնագիրները և հեղինակների անունները, մի
քանի Աւրոպական գիտնականներ կտական-
այտնեցին Մար Աբասի տարեգրութեան լի-
նելութեան մասին և կարծեցին թէ Հայոց
պատմութեան հին մասը խորենացու բանաս-
տեղծական երևակայութեան պտուղ է: Բայց
այդպիսի անտեղի կատկածը հաւանականութիւն
չլուաւ աւելի խորիմաստ հայագետների կողմից:

մինչև անգամ շատերը, ինչպէս զոր օրինակ
Յերանիայի Դիւլօրիէն, Պ. Մկրտիչ Լամինը և
այլք, ծանրակշիռ դատողութիւններով մի-
անգամայն ջրեցին այդ կասկածը: Եւ առհա-
տարակ այն Եւրոպացի դիւանականները, որը
բարեխղճաբար ուսումնասիրել են և ըննել են
Սովետ Խորենացու պատմութիւնը, ընդունում
են այն իբրև միանգամայն ճշմարտապատու
խոր բոլոր մասներով, ուրեմն և այն մասնով, որը
քաղուածք է Աստիւնայի տարեգրութիւնից:

Սերժին ժամանակներում յառաջ եկաւ մի
նոր հանգամանք, որը նոյնպէս կամենում է խախ-
տել Խորենացու պատմագրութեան ճշմարտու-
թիւնը հայկական հին դարու պատմութեան
վերաբերմամբ: Մեր խօսքը սեպածեւ արձանա-
գրութեանց մասին է: Յօդուածիս սկզբում մենք
յիշեցինք որ՝ Հայոց ազգը, նման օւրիշ ազգե-
րին, իւր մանկութեան հասակում, չունենալով
դեռ ևս այրբէն, խորհրդաւոր նշանադրերով
դրոշմումը արձանագրութիւններ զանազան ե-
րեւելի անցքերի մասին: Մեր պատմագրութեանց
մէջ կան յիշատակած մի քանի այդպիսի ար-
ձանագրութիւններ, որոց մէջ նշանաւոր տեղ
է բռնում Սէան քաղաքի արձանագրութիւնը
Շլամիրամ թագուհու հրամանով: Եւ արդարեւ

վերջին ժամանակներում՝ դիտնական ճանապարհորդները յայտ ածին թէ Ալանում և թէ Հայաստանի այլև այլ գաւառներում՝ բեւեռաձև կամ սեպաձև արձանադրութիւններ: Միսս դիտնականները, որք միշտ պարապումն այդպիսի արձանադրութիւններ կարգադու շատ դժուար դործով, կարգացին հայկական արձանադրութիւնները, որից երևումնն բոլորովին նոր պատմական անցքեր և թագաւորական անուններ, որք ամենեւին չեն յիշատակած խորենացու և այլ աղղային պատմադրութեանց մէջ: Բայց որովհետեւ արձանադրութեանց և մանաւանդ հայկական արձանադրութեան կարգադու դիտութիւնը դեռևս չէ դարգացած գոհացուցիչ կերպով և կասկածելի է կարգացածի անսխալութիւնը, ուստի շատ ժամանակ և շատ դիտնական հետազոտութիւններ կհարկաւորեն խորենացու պատմադրութեան մէջ եղած Հայոց հին դարու պատմութեան ստույթներ կամ մասնաւոր սխալները հաստատելու համար:

(Հառաջ ենք բերում այստեղ Մար Աբաս Աւտինայի տարեդրութեան մի կտորը, մնացածը խորենացու պատմադրութեան մէջ թուի թէ անփոփոխ իսկու թեամբ:

«Այս, ահ, Հայկ զեղապատշաճ և անձ-
 նեայ, քաջազանգուր, խայտալին և հաստարա-
 զուկ սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ
 ընդգիմակաց ամենեցուն, որ ամբառնային ըզ-
 ձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և
 զխցադանց : Աս խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն
 ընդգէմ՝ բռնաւորութեանն Ռէլայ, խտարածանել
 ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկ-
 րի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց
 և ուժաւորաց : Վանդե անդ մոլեղնեալ սյր
 իւրաքանչիւր սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով,
 ջանային տիրել ի վերայ միմեանց, ուր պատահ-
 մունք ի դէպ ելանէին Ռէլայ՝ բռնանալ ունել
 զամենայն երկիր : Արում ոչ կամեցեալ Հայկոյ՝
 հնազանդ լինել Ռէլայ, յետ ծնանելոյ զորդի
 իւր զԱրմենակ ի Վարիլոնի, չու արարեալ գնայ
 յերկիրն Արարազայ, որ է ի կողմանս հիւսիսայ,
 հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որ-
 դուց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իւ-
 րե երեք հարիւր, և այլովք ընդոճնօք և եկօք
 յարեցելովք ի նա, և բոլոր աղխի : Արթեալ
 ընակէ ի լեռնոտին միում ի գաշտավայրի, յո-
 րում սակաւք իմարդկանէ յառաջագոյն ցրուե-
 լոցն դադարեալ ընակէին : զորս հնազանդ իւր
 արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն ընակութեան

կալուածոց, և տայ ի ժառանգութիւն Ասղմեայ
որդւոյ Արմենակայ:

«Այս ինքն խաղայ, ահ, այլով ազխինն ընդ արե-
մուտս Տիւսիսոյ, զայ ընակէ, ի բարձրաւանդակ
դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշ-
տակին Հարբ, այսինքն, աստէն ընակեալքս՝
ազգի տանն թորդոմայ: Շինէ և զիւզ մի, և
անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն:

«Ի հաստատել Տիւանեանն Վելայ զթագա-
ւորութիւն իւր առ ամենեւեան, ասարէ, ի կող-
մին Տիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոյ իւրոց առ Հայկ
արամբք հաստարմօք, զայ նմա ի հնազանդու-
թիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցէր,
ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ
Ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո
հարստացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝
կեաց ի հանդարտութեան, որ հաճոյ է քեզ
յերկրիս իմում բնակութեան: Այս ի բաց դար-
ձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Վելայ, խրա-
տութեամբ պատասխանեաց: Վառնայ առա-
քեալն անդրէն ի Բաբելոն:

«Այլազորածողով լինի ի վերայ նորա տիտա-
նեանն Վելա ամբոխիս հետեակ զօրաց, զայ հա-
սանէ ի Տիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ ի
տունն Ասղմեայ: Փախտաւկան լինի Ասղմոս
առ Հայկ, քաջ ընթացիկս առաջի իւր առա-

քէ: Պիտեա, ասէ, ով մեծդ զխցազանց, զի
զիմեալ զայ ի վերայ քո Յէլ յաւերժիւք քա-
ջօր, և երկայնագիւղօր հասակօր սկայիւր մրցո-
ղօր: Եւ իմացեալ իմ՝ զմերձ լինելն նորա ի
տուն իմ, փախեայ, և գամ՝ աւասիկ տաղնա-
պաւ: Երդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործե-
լոց ես:

«Իսկ Յէլն, յանդուզն և անճոռնի գօրու-
թեամբ ամբօխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ
ընդ զառ ի վայր հեղեալ, փութայր հասանել ի
սահմանս բնակութեան Հայկին, ի սիրտ և ի
մարմին վատահացեալ արանց գօրաւորաց: Եստ
ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջազանդուրն և խայ-
տակն, աճապարեալ հաւարէ գօրղիս իւր և
զթուռնս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով
յոյժ նուազունս, և զայլ ևս որ ընդ իւրով ձե-
ռամբ հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղե-
կն ջուրքն, մանուշա ունելով ձկունս յինքեան:
Եւ կռիցեալ զգօրս իւր, ասէ ցնոսա. հեղանելն
մեր հանգէպ ամբօխին Յէլայ, զիպեալ ջանաս-
ցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ ի մէջ խռան
քաջացն Յէլ: Օհ կամ մեռցուք, և աղիս մեր
ի ծառայութիւն Յէլայ կացցէ. կամ զաջողու-
թիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ, ցրուեցի
ամբօխն, և մեր ևզեցուք յաղթութիւն ստա-
ցեալք:

«Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ աստղա-
 րէզս, հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձև լեռանց
 բարձրագունից. և յաջմէ Զուրցն հասանաց ի
 բարձրաւանդակումն կուռ կալով ի տեղւոյ: Ի
 վեր զերեսս ամբարձեալ, երևեցաւ նոցա բազ-
 մութիւն անկարգ հոսակի ամբոխոյն Բէլայ ցան
 և ցիր յանդուզն յարձակմամբ ընդ երեսս երկ-
 րին սուբալով. իսկ Բէլ հեց և հանդարտ ամ-
 բոխիւ մեծաւ ի ձախմէ Զուրցն ի վերայ ստոյ
 միոյ իբրև ի գլխանոցի: Նանեաւ Հայկ զխումբ
 վառելոյ ջուկատին, յորում Բէլ առաջի ամբո-
 խին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ու-
 մամբք. և երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա
 և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ազուցեալ
 երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս
 պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս
 բարձից և բազկաց. դօտեւորեալ զմէջն, և
 յահեկէ զստինն երկսայրի. և նիզակն արի ի
 ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և
 ընտիրք յաջմէ և ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայ-
 կին զտխտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ըն-
 տիրս ընդ նմա աջինս և ահեկինս, կարգէ զՆը-
 մենակ երկու եղբարքք ընդ աջմէ, և զՎաղմուս
 և զայլս երկուս յորդոց իւրոց ի ձախմէ, զի
 արբ կորովիւք էին յաղեզն և ի սուսեր. և ինքն
 առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց.

երեքանգիւնի իմն կարգեաց ձեով, հանդարտ
յառաջ մատուցանելով:

«Այս հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի
միմեանս, ահագին գլղղիւն ի վերայ երկրի առ-
նէին շահատակելովն, և ահա պակուցանողս
տարազուր յարձակմանցն զմիմեամբն արկա-
նէին: Ընդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց
սկայիցն արբ յաղթանդամք բերանոյ սրոյ գի-
պեալք, տապալ յերկիր կործանէին. և մարտն
յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Օայս-
պիսի անակնունելի գիպուած տարակուսանաց
տեսեալ արքայն տիտանեան զարհուրեցաւ, և
ի նոյն բլուր ուտի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ.
քանզի խորհէր ի միջոցի ամբանալ ամբոխին,
մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ
ձակատ յօրինեսցէ: Օայս իմացեալ ազնոյա-
ւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հա-
սանէ յարքայն, լի քարշէ պինդ զլայնալիճն,
գիպուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին,
և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝
յերկիր անկանի սլաքն. և այսպէս հոխացեալն
տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ, և
փշէ զողին: Կսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի
ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրա-
քանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց»:

ԱԿՕՐՆԵԿԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԻՆՈՒ-
ԹԵԼՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԻ ՎԵՐԷՅ:

ԱՆՈՒՍ:

Օդ, նորա սիւ ված լինելը ամենայն տեղ և նորա անու-
րութիւնը: — Օդը նիւթ է, ապացուցութիւնը: — Մի՛նայրա,
նորա բարձրութիւնը: — Մի՛նայրա՛ն վերին մասները: — Հա-
մաշխարհային կամ տիեզերական տարածութիւն: — Հերեկեան
լոյս և կապուածոյն երկրի: — Արշալոյս և երկայ: — Օդի ցըր-
տանալու պատճառը համեմատ հեռանալուն երկրի մակերևու-
թից: — Մշտական ձիւն:

Արտեղ և լինինք դաշտում, փողոցում, տան
մէջ — միշտ և ամենայն տեղ մեզ շրջապատում,
էդր սա շրջապատում, նոյնպէս ամբողջ եր-
կիրը՝ մասնելով տների մէջ, լցնելով ջրհորներ,
դեանափորներ, ամենախոր ձորեր, և բարձրանա-
նում, ամենամեծ սարերի գագաթներէց բարձր:
Եթէ մեզ մինչև անգամ յաջողէր ոչնչացնել
օդը որ և իցէ մի տեղում, զոր օրինակ սենեակի
մէջ, այնու ամենայնիւ արտաքին օդը զօրով
ներս կմոնի դռներով, պատուհաններով և այլ
ծակուածուկերով և դարձեալ կլցնէ սենեակը:
Չուկն լողալով ձգում է իւր առաջի ջուրը թող-
նելով յետեւից դատարկ տեղ, որը խեղճն ա-

մենայն կողմից լցվումէ ջրով: Շարժուելով և մանդալով օդի մէջ՝ մենք բաժանումներ և հեռացնումներ նորան, ստիպելով տեղ բացանել մեր առաջն, իսկ մեր յետեւից զոյացած՝ դատարկ տեղը իսկոյն լցվումէ շրջապատող օդով:

Բայց սպրեւելով այս օդային ովկիանոսի մէջ՝ սովորաբար չենք նկատում նորան, կարծես թէ գտանվումներ դատարկութեան մէջ, այսինքն այնպիսի տարածութեան մէջ, որը չէ լցած որ և իցէ մի բանով: Այսպիսի սխալ գաղափար տալիս է մեզ մի կողմից՝ սովորութիւնը միշտ զգալ օդի մերձակայութիւնը, միւս կողմից՝ օդի ~~անհոյս~~ և ~~անհոյս~~ լինելը:

Չնայելով բոլոր անօսրութեան վերայ, որը հազիւ զգալի է մեր զգայարանքների համար, օդը այնու ամենայնիւ է ~~անհոյս~~, որը մենք տեսնումներ և շօշափումներ այնպէս՝ ինչպէս կարող ենք տեսնել, շօշափել այլ ամենատեսակ նիւթական իր (բան), զոր օրինակ երկաթ, քար, ջուր, գինի և այլն: Եթէ արագութեամբ շարժենք ձեռքը մեր երեսի առաջն՝ կզգանք որ մի բան փչեց մեր վերայ: Այդ ազդեցութիւնը դործեց օդը. հանդարտ ժամանակ նա գործումէ մեր վերայ իւր մերձատրութեամբ սովորական, ուստի և անզգալի ազդեցութիւն, իսկ ձեռքից

շարժումն ստանալով՝ յայանումէ իւր գոյու-
 թիւնը շատ նուազ բաղխմունքով: Արշալի ա-
 ւելի արագ է, օդի շարժողութիւնը, այնչափ ա-
 ւելի զգալի է, այդ բաղխմունքը: Ստատիկ հողմը
 (քամի), որը արմատախիլ անումէ ծառեր,
 քանդումէ ամուր շինութիւններ, ծովից ավի
 վերայ ձգումէ նաւեր, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ օդ՝
 շարժուող մեծ արագութեամբ: Այժմ է, օդի լիա-
 կատար հանդարտութեան ժամանակ արագ վա-
 ղումներ ստով կամ՝ ձիով, և առհասարակ գոր-
 ծումներ արագ շարժողութիւն՝ մեզ այնպէս
 թւումէ թէ, հակառակ կողմից փչումէ, քամին
 և բնդդիմանումէ մեր բնթացքին: Այս բնդ-
 դիմութիւնը կարելի է անել աւելի նկատելի,
 եթէ վազելու ժամանակ բռնենք ձեռքում մեծ
 տարածութիւն ունեցող մի բան, զոր օրինակ
 բացած հովանոցիկ (դօնթիկ): Այժմ է, չլինել օդը,
 մենք չլինք հանդիպի այդպիսի բնդդիմութեան
 մեր շարժողութեան ժամանակ: Արև նոյն աղ-
 դեցութիւնը գործում, և ջուրը երբ նորա մէջ
 շարժվումէ, որ և իցէ մի մարմին (բան), զոր օ-
 րինակ մենք, և այն՝ աւելի հզօր կերպով քան
 թէ, օդը, որովհետև ջուրը աւելի թանձր է, օ-
 դից: Քաջունը թափտալով թեւերը տեսնումէ
 մեծ բնդդիմութիւն օդի կողմից և միայն շնոր-

Տիւ այս բնդդիմութեան կարող է նա թուշիլ :
Երկրից շատ բարձր, ուր օդը շատ անօսը է,
թուշտները չեն կարող թուշիլ :

Անք հեշտութեամբ տեսնումներ կեղտոտ
կամ գունաւոր ապակի և մեծ գծաւորութեամբ
նշմարումներ մարտը, թափանցիկ և անդոյն
ապակիներ, որը լինումն երբեմն հարուստ կրք-
ազակների և տների պատուհաններում : Օդը իւր
թափանցիկ և անդոյն յատկութիւններով գե-
րադանցումէ ամենամաքուր ապակի՝ ուստի և
սովորական գրութեան և պայմանների ժամա-
նակ չենք տեսնում նորան : Կայց բնութեան
մէջ չկայ ոչ մի բան բոլորովին թափանցիկ և
անդոյն : որչափ մեծանումէ հաստութիւնը նոյն-
չափ նուաղումէ թափանցիկութիւնը և նշմա-
րելի է լինում գոյնը : Այժմ է կարելի լինել շե-
նիլ ամենամաքուր ապակուց մի բաւականին
հաստ սիւն, նա չէր լինի թափանցիկ, այսին-
քին՝ նորա մէջ նայելով չէինք տեսնի միւս
կողմում եղած առարկաները : Տուրք փոքր քա-
նակութեամբ անդոյն է և թափանցիկ, բայց
բաւականին մեծ խորութեան ժամանակ, զոր
օրինակ ծովերի, լճերի և գետերի մէջ, երևու-
մէ մեզ կանաչադոյն կամ կապտադոյն, իսկ
խոր ծովերի յատակի վերայ անշուշտ թաղա-

տրումէ յաւիտեական խաւար, որովհետեւ արեգակի լոյսը չէ կարող անցնել ջրի մեծ հաստութեան մէջ:

Այսպէս և օդը իւր մեծ քանակութեամբ բոխրովին թափանցիկ չէ, ստանում կապոյտ գոյն և դառնում տեսանելի: Հետաւոր աւարկայի տեսութիւնը այնքան պարզ չէ որչափ մտածիկ եղածի և ստանում կապոյտ գոյն, որովհետեւ օդի մեծ քանակութիւնը ծածկում նորա յատուկ գոյները իւր սեփական կապոյտ գունով: Այնպէս պէտք է հաշուել ցոյնը անհատական փոփոխութիւններով:

Եթէ չէ կարելի տեսնել օդը նորա փոքր քանակութեան ժամանակ, մենք կարող ենք համոզուիլ նորա գոյութեան մասին այլ կերպով: Տան ամենաաւելանալի անօթները՝ բաժակներ, թասեր, շիշեր (ջրաման) և այլն, իրենանց այն գոյութեամբ, երբ սովորաբար ասում ենք թէ դատարկ են, նորա իսկապէս դատարկ չեն, այլ լի են օդով ինչպէս և դրած լինին՝ բերանով բաց թէ շրջած, որպէս միշտ լցուած է մնում ջրի մէջ ընկղմած բաժակը ինչպէս և բռնենք նորան՝ բերանով դէպի վեր թէ դէպի ցած: Այլ երջաններ մի բաժակ և շրջելով բերանը դէպի ցած ընկղմենք ջրի մէջ, մենք կտեսնենք

որ՝ ջուրը չէ կարողանում մտնել բաժակի մէջ
 և կամ մտնումէ շատ քիչ, իսկ բոլորովին լոց-
 նել նորան ամենեւին չէ կարողանում՝ եթէ բա-
 ժակը ընկղմենք մինչև անգամ շատ խորը :
 Սորա պատճառն այն է, որ՝ բաժակի մէջ եղած
 օդը ընկղմանումէ ջրի մտնելուն, բայց նորա
 հզօր ճնշողութիւնից փոքր ինչ սղմւումէ՝ թոյլ
 տալով ջրին սակաւ ինչ բարձրանալ բաժակի
 մէջ : Այն մարդ շատ լաւ գիտէ կեանքի փո-
 ճառութիւնից որ մի անօթի մէջ, որը արդէն
 լի է, որ և իցէ հեղանիւթով — ջրով, կաթնով և
 այլն, չէ կարելի մտցնել մի այլ նիւթական
 առարկայ (բան), մինչև որ չհեռացնենք նորա
 մէջ եղած հեղանիւթը բոլորովին կամ մի մասն :
 Ահա այս պատճառով այն երեսից որ՝ ջուրը
 չէ կարողանում ազատութեամբ մտնել բաժա-
 կի մէջ և չէ կարողանում բոլորովին լցնել նո-
 րան՝ պարզ ցուցանումէ որ՝ օդը նոյնպէս նիւթ-
 է և զանազանվումէ միւս նիւթական մարմին-
 ներից (բաներից) — որք աւելի հզօր կերպով աղ-
 դումն մեր զգայարանքների վերայ, — միայն իւր
 անօրինակ անօսրութեամբ, որովհետև նիւթը
 միայն կարող է ընկղմանալ միւս նիւթի
 ձգաողութեան բռնել նորա տեղը :

Եթէ ջրի մէջ բերանով ցած բնկզմած բաժակը փոքր ինչ թերեւեք, կտեսնենք որ՝ բաժակի տակից սկսում են դուրս վազել ձայներ հանելով բշտիկներ՝ շարժելով ջուրը և անհետանալով նորա երեսի վերայ։ Այս բշտիկները են օդ։ Այսպէս ուրեմն օդէն Նի-Բալան հարկէ, որովհետեւ ազդում է մեր զգայարանքների վերայ այնպէս, ինչպէս ամենայն նիւթական մարմին։

(Օգր շրջապատում էր կրազունդը ամենայն կողմից իբրեւ մի շապիկ եղև հաշտ ձեռքից աւելի բարձրութեամբ, որը և կոչվում է ճիւղ (աթմոսփեր)։ Այդտեղ ցածի մասը նստած է երկրազունդի մակերևութի վերայ ջրերի և ցամաքի վերայ։ Արկրից դէպ ի վեր բարձրանալով օդը փոքր առ փոքր անօտրանում է և վերջապէս անհետանում, ամենաբարձր լեռների գագաթներից շատ բարձր, ուր մթնոլորտը սահմանակցում է դատարկ տարածութեան հետ։

Մթնոլորտի վերին մասներում բարձրանալու համար և այնտեղ կատարվող երևոյթների հետ ծանօթանալու համար գիտնականները օդապարիկներով բարձրանում են մինչև այլ և այլ բարձրութիւն, բայց ոչ ոք չէ կարողացել հասնել մինչև անգամ 10 վերստ բարձրութեան՝ ի հարկէ ոչ թէ վստահութիւն կամ ցանկութիւն

չունենալու պատճառով, այլ այն պատճառով որ՝ առեղի քարձրում կեանքը անկարելի է: Այնպիսի քարձրագոյն մասններում, ուր չէ հասնում ոչ մի ձայն երկրից, թագաւորումէ յաւիտենական սարսափելի լռութիւն: Արկիրը չէ երևում, կամ լաւ ասել՝ նորա բոլոր անհարթութիւնները, հովիտները, դաշտերը, լեռները կազմում են մի ամպեղէն վարագոյր, որի միջով աչքը անկարող է նշմարել որ և իցէ մանրամասնութիւն: Աինչև անգամ երկինքը փոխումէ այնտեղ իւր տեսքը: Արշափ առեղի հեռանում են երկրից, այնչափ երկնքի կապուտագոյն կամարը փոքր առ փոքր ստանումէ թուխ գոյն և վերջապէս դառնումէ համարեալ բոլորովին սևագոյն: Աստիկ ցուրտը, որի նմանը շատ հազիւ է պատահում երկրի վերայ ամենասաստիկ ձմեռների ժամանակ, հարուածումէ օդապարիկի ճանապարհորդին: շնչառութիւնը օդի չափազանց անօսրութիւնից դժուարանումէ, աչքերը լցվում են արիւնով, ականջներում լսվում են ձայներ, ձեռքերը և ոտները ընդարմանում են (փայտանում են) և շեն հնազանդվում կամքին, վհատութիւնը և տրտմութիւնը, գրկի պտտվիլը և անհանգստութիւնը տիրում են ամենապստահ մարդուն և յիշեցնում են նորան

որ՝ գնալ առելի բարձր անխտհամութիւն է, որովհետեւ այս յաւիտենական ստոնութեան լուռ աշխարհում կեանքը ենթարկւում է ծանրագոյն վտանգին: Ամենեքեանք, որք բարձրացել են ամենաբարձր լեռների վերայ, վկայում են մի և նոյնը, այն է թէ՛ միշտ զգալի է լինում մի տեսակ անախորժ անհանգստութիւն, որչափ առելի բարձրանումես սարի վերայ այնչափ առելի ցածանում է օդի ջերմութեան աստիճանը, այսինքն այնչափ ցրտութիւնը առելանում է: Այլ կնքի կապոյտ գոյնը փոքր առ փոքր թխանում է և վերջապէս այնչափ սևանում է: Եւ առելի լուսավայր աստղերը նշմարելի են լինում՝ օրը ցերեկով:

Արդո՞ւս ամենեւին չունի կարողութիւն հասնել մթնոլորտի ամենաբարձր մասներին և անմիջապէս գննել այնտեղ կատարվող երևոյթները: (Իսկ մենք կարող ենք հիմնուելով այլ տեսակ փորձերի և դիտողութիւնների վերայ՝ նկարել մեծ հաւանականութեամբ մի տեսարան այն երևոյթների, զորս կտեսնէր դիտողը եթէ կարողանար բարձրանալ մթնոլորտի մինչև վերին սահմանը:

(Արդո՞ւս հայտնա՞յն է):

(Կարողմանութիւն):

Այն, վայ, սե Երկուշարթի,
 Այն, վայ, շի Երեքշարթի,
 Այն, վայ, չեք Չորեքշարթի,
 Այն, վայ, աւագ Հինգշարթի,
 Այն, վայ, լընդլնդան Ուրբարթ,
 Այն, վայ, կիսամու Շարարթ,
 Ջան, ջան, կարմիր Աիրակի:

Միտս չէ քանի տարեկան էի երբ սկսեցի սովորել: Ես արդէն տանք սովորեցայ կարդալ և կարծեմ՝ դրել, բայց ոչ թէ մայրենի լեզուովս, այլ մի օտար լեզուով: Երբ սկսեցի մեծանալ՝ մանկական զուարթ աշխուժի այլ և այլ խաղերից՝ կամ սովորական ռճով ասել՝ Վե՛ր-Վե՛ր Վե՛ր-Վե՛ր զսպելու համար աշակերտ տուին ինձ մի տիրացուի մօտ, որը ծանր հիւանդութեան պատճառով արդէն անկողին էր մաշում: Ուսմանս վարձն էր ամսական մի ԶԻՐԻՆ՝ — 40 կոպէկ: Մենք ընդ ամենը հինգ—վեց աշակերտ էինք: Մեր դասարանը բաւականին ընդարձակ սենեակ էր, բայց չկային նորա մէջ ոչ նստա-

բաններ, ոչ սեղան, և ոչ գրատախտակ, այլ մի թախտ կարպետով ծածկած, որի վերայ նստումէինք ռաները ծալած: Մեր գատարանում՝ չկար նաև վառարան կամ հնոց, ուստի ձմեռ ժամանակ դրած էր կրակակալ (մանղալ) ածուխով, որի հոտը ամենայն օր պատճառում էր մեզ գլխացաւ: Աշակերտներից աւելի հասակաւորը նշանակած էր մեր վերայ ~~առաջ~~ ~~հետո~~: Արովհետև ամբողջութեամբ ծանր հիւանդ էր՝ նա մեզ ամենեւին չէր սովորացնում, այլ վարժապետի պաշտօնը կատարում էր մեր խալիփէն: Առաւօտից մինչև կէս օր (ճաշ ուտելու տուն էինք գնում) և ճաշից յետոյ մինչև երեկոյ մենք ժամափաճառ էինք լինում՝ դպրոցում՝ պտտմելով զանազան առակներ, տալով միմեանց զանազան հանելուկներ, խաղալով, չարութիւն անելով և այլն:

Բարեբախտաբար շատ երկար չչարունակուեցաւ իմ կրթութիւնը այս ուսումնարանում: Հիւանդ վարժապետը շուտով վախճանուեցաւ և ինձ տարան մի այլ՝ աւելի բարձր՝ ուսումնարան ամսական 2-3 փարձով: Ուսումնարանի տէրը Տաճկաստանի կողմերի մարդ էր եկեղեցական հանդերձով՝ թէև ինքն աշխարհական: Այս ուսումնարանը բաղկանում էր մի

բաւականին ընդարձակ սենեակից և ունէր արդէն ուսումնարանական նստարաններ, դրատախտակ և վարժապետի սեղան: 40 — չափ աշակերտներ՝ 7 տարեկանից մինչև 18 տարեկան հասակով՝ ամփոփուած էինք մի սենեակում և չունենալով զանազան դասարաններ՝ բաժանուածք էինք դասակարգերի ըստ յատաճագիմութեան: Աշակերտները մնումէին 2, 3 և 4 տարի, իսկ ոմանք 5, 6 և 7 տարի՝ անցնելով մի դասակարգից միւս դասակարգ:

Եւ այս ուսումնարանում աշակերտներս երթեալ էինք, այսինքն՝ առաւօտու ութը ժամին գնումէինք ուսումնարան, կէս օրին հաց ուտելու գնումէինք տուն, երկու ժամին դարձեալ ուսումնարան էինք գնում, ուր և մնումէինք մինչև երեկոյեան ժամերի զանգակ տալը: Բայց ծոյլ և չար աշակերտները շատ անգամ կէս օրին պատժուած մնումէին ուսումնարանում առանց ճաշի: Բացի սորանից՝ ուսումնարանում դորձած վումէին չէ՛ք՝ փայտով, ապտակով, մազերը քարչելով, ականջները ոլորելով, վզակոթին տալով, և այլն, իսկ ծունկ չորացնելը շատ սովորական բան էր:

Սովորաբար մեծ վարժապետը, այսինքն՝ ուսումնարանի տէրը մնումէր միշտ դասարան-

նում և կամ դաս էր հարցնում, կամ գրումէր մի բան, երբեմն նախաճաշումէր և երբեմն սափրիչը (գալարը) վեր էր անում նորա երեսը մեր ներկայութեամբ: Ասկ նորա բացակայութեան ժամանակ գոտատուն գալիս էր նորա ամուսինը— կարճահասակ, շատ տղեղ, կեղտոտ հագուստով, սաստիկ բարկացող մի կին, որը զիտէր հայերէն կարգալ և զրել: Այս կինը սովորաբար կամ գուրպայ էր զօրծում, կամ կար էր անում և կամ փոքր աշակերտներից դաս էր հարցնում: Սա ևս շատ անգամ շէշէշ աշակերտների մէջքը խր մարդու հետեւէն կէտէն (մեծ մասի հաստութեամբ), իշէշէն աշտէն, հիշէն հաշէն, լաշէն (քօթումէր) ակնհայտ, հար էր նստանում (չորացնումէր) և հարէն Սիշէն ծոխէն (տոանց ճաշի): Այս կինը տներ և խր առանձին փոքրիկ գպրոցը օրիորդների համար՝ նստացնելով 10—15 աղջիկներ մի այլ փոքրիկ սենեակի մէջ:

Սեր ուսումնարանում չէր լինում ամուսնային կամ ձմեռնային արձակուրդ, բացի կիրակէ և տօն օրերից: Ամառը ճաշից յետոյ՝ երբ սաստիկ շոք էր լինում՝ գատարանում՝ նստարանները հանումէին բակը և գատախօսութիւնը կատարւումէր այն տեղ:

Դէն զառնումէ շահ, Պէտք է տեսլ որ՝ երբեմն վարժապետը հրամայումէր մեզ, զասալնեկերն երիտ, միտսին բարձր ձայնով կապել վանեկերը, և այնժամանակ Աստուած փրկէ թէ ի՞նչ ազաղակ էինք բարձրացնում. չար աշակերտները շատ սիրումէին այսպիսի դասեր:

Իբրեւ ընդունակ և ուշիմ աշակերտ մի ամբողջ տարում հաղիւ կարողացայ ես աւարտել Խէշը: Տէտրից յետոյ սկսեցի --է Կաննէ կամ Սաղմոս Կաննէ: Սի ամբողջ տարի կարդումէի «Արեանէս» է այդ ոչ թնայ է Խէշիւրդա, և այլ շատ այսպիսի բաներ, բայց չէի հասկանում և ոչ մի բառ: Սաղմոսի հետ սկսեցի վարժուել և գրելու մէջ, առաջ երկու երեք շաբաթ գրելով ամբողջ երեսի վերայ միայն «է, յետոյ Զէն և այլն»: Աթ կանոնը երկու անգամ ծայրէ ի ծայր կարդալուց յետոյ սկսեցի կարգալ Անգլաշահ և թարգմանել աշխարհարար:

Աւետարան կարդացողները սովորումէին և քերականութիւն: Սեծ վարժապետի հրամանով ես դնեցի Ա՛ննետիկի տիպ Չամչեանի քերականութիւնը գեղեցիկ կարմրագոյն և ոսկեզօծ կազմով, բայց իսկ և իսկ առաջին օրը ճանապարհին անղզուշութեամբ վայր ձգեցի ցեխի մէջ. ոչ միայն կազմը, այլ և թերթերից մեծ

մասը այնպէս ցկատովեցան որ՝ մնացին նոցա վերայ մեծ մեծ բծեր, և այն օրից ես չսիրեցի այդ վատարախտ քերականութիւնը: Այսպէս ասելով մեզ չէր բացատրում քերականական կանոնների խմատը, այլ դատը նշանակումէր եղբայրացիս Գրիգորի: Չհասկանալով քերականութեան (գրքի) գրաբառ լեզուն, մենք չէինք կարողանում գոնէ մեր մանկական խելքով բմբռնել այդ հին հայերէն խմատը: Բարեբախտաբար ես շատ չչարչարովեցայ, որովհետեւ շուտով թողի այդ ուսումնարանը և մտայ մի այլ աւելի բարձր ուսումնարան, ուր ափսոս կրկնվումէր. . . :

Արբազան պատմութեան համար մենք գիրք չունէինք, այլ արտագրումէինք վարժապետի տետրակից: Արեւի և Ասիայի, Ջրհեղեղի, Հովսէփի Գեղեցիկի և մի քանի այլ նշանաւոր անցքերի պատմութիւնը բաւականին շարժումէր իմ և ընկերներիս հետաքրքրութիւնը: Ասերէն և վրացերէն լեզուների յառաջադիմութիւնը աւելի սակաւ էր. գոնէ ես ռսերէն կարդումէի շատ վատ և չէի հասկանում ոչ մի բառ: Թուարանութեան չորս գործողութիւնը ես կատարումէի մերենայաբար, առանց հասկանալու այս կամ այն գործողութեան խորհուրդը և պատճառը:

Աստուծոյ աշակերտներս ունեինք շատ քիչ յառաջադիմութիւն, և այլապէս չէր կարող լինել, որովհետեւ ոչ որ չէր շարժում մեր սերը և համակրութիւնը դէպի ուսումը, ոչ որ չէր հասկացնում մեզ ուսման օգուտը, ոչ որ չէր լծել մեզնեցեալ մեր աշխատութիւնը, և մենք սովորում էինք անդիտակցաբար, ոմանք պատմի երկիրդից, ոմանք բոլոր սովորութեան: Այս պատճառով կային մեր մէջ և նոյնպիսի աշակերտներ, որք բերվում էին ուսումնարան դօրով, շատ անգամ Եւեւէլ և Բեւէլ Կապիւլ և Զաւալ և Զաւալ և Զաւալ: Այսպիսի աշակերտները ուսումնարանից ազատվելու համար շատ անգամ գործածում էին այլ միջոցներ—նորա Էւեւէլ և Զաւալ, այսինքն՝ տանք վերցնելով զրքերը և նոյնաճաշը նորա չէին գնում ուսումնարան, այլ թափառում էին զանազան փողոցներում և այգիներում և իւր յարմար ժամանակին վերադառնում էին տուն: Արքեմն պատահամբ իմանալով մեր մեծ վարժապետը փախուստը և այն ժամանակ փոխանակ խրատելու և քաղցր խօսքով հասկացնելու այդպիսի չար վարմունքի բոլոր փեսաները և վատ հետեւանքները՝ աշակերտին Եւեւէլ և Զաւալ թէ, Էւեւէլ և Զաւալ վերայ աշակերտը խաղացնելով իւր հաշակաւոր կարմիր

փայտը, կրկնելով անդադար «()»-ը և է փայտը
 «()»-ը և «()»-ը (այդպես է լինում)»

() Երևանի առնելով ծայր և անպիտան աշտ-
 կերտներից և ենթարկելով նոցա գրաւողա-
 կան պատմութիւնների ազդեցութեան տակ, ես
 միայն մի անգամ կամեցայ փորձել փայտը-
 ւականութիւնը: Ա՛խ օր ճաշից յետոյ, ամառ
 ժամանակ, չինացի ուսումնարանը, այլ սկսեցի
 շրջել զանազան փողոցներում: Բայց մի կողմից
 լաւ չեմանալով հետաւոր թաղերի ճանապարհ-
 ները և միւս կողմից երկիւղ կրելով մեծ փո-
 ղոցներում պատահել ազդականներին կամ ծա-
 նօթներիս, որոշեցի մանգալ խուլ տեղերում:
 Գորը առ փորը հասայ մեծ գետի ափին, ուր
 մի փայտաշէն լողարանը գրաւեց իմ ուշադրու-
 թիւնը: Այս լողարանը միացած էր ափի հետ
 փորը տախտակամած լաստով և չորս կողմը
 շրջապատած էր նեղ պատշգամբով (բալկոն):
 Տանկանալով զննել լողարանը և նայել լայն
 գետի ընթացքի վերայ, ես երկչոտութեամբ
 անցայ տախտակամած լաստը և առաւել մեծ
 երկչոտութեամբ սկսեցի յաւաք գնալ պատշ-
 գամբի վերայ: Զուրը ծփումէր և շարժուն լո-
 ղարանը իւր պատշգամբով հանդարտիկ օրօր-
 վումէր գետի երեսի վերայ: Ա՛խ քանի ժամա-

նաակ զբաղուելուց յետոյ եւս պատեցի լողարանի
 չորս կողմը եւ կամեցայ անցնել ամիր ու շա-
 րունակել աննպատակ թափառմունքս: Բայց
 դեռ մի երկու քայլ հեռու ամից պատշգամբի
 թաց տախտակի վերայ յանկարծ տայթաքուե-
 ցաւ ոտս եւ ես ընկայ ջրի մէջ: Բարեբախտա-
 րար մի ձեռքով բռնեցի պատշգամբի թեր եւ
 ծփալով ջրի մէջ հագեւ հազ դուրս եկայ ամի
 վերայ: Արշափ ջրի սառնութիւնից, նոյնչափ
 եւ առաւել եւս երկիւղեց զողջողումէր վերջէն
 ոսկորս: Ամառնային թեթեւ հագուստս թաց
 էր միանգամայն, թաց էին եւ գրբերս դարսած
 մի պարկի (արգա) մէջ, որը կախած էր կող-
 քիս վերայ: Այս շտապով առանձնացայ մի խուլ
 տեղ եւ գրբերս փռեցի արեւի վերայ. ինքս նմա-
 նապէս երբեմն մէջքս եւ երբեմն երեսս զարձնե-
 լով գէպի արեւը հագեւ հազ կարողացայ փորը
 ի շատե ցամաքիլ, եւ որովհետեւ տուն վերադառ-
 նալու ժամանակը մօտ էր՝ արագ քայլերով, բայց
 ահով եւ զոգով, գիմեցի գէպի տուն: Բարե-
 բախտարար մեր տանը հիւրեր կային եւ ոչ ոք
 ուշ չզարձրեց իմ վերայ: Այս շտապով պահե-
 ցի գրբերս մի խուլ տեղ եւ դուրս վազեցի փո-
 ղոցը խաղալու, որչափ քրտնելու նպատակով
 որ իբր մազերս եւ շորերս քրտնելից էին թաց,

նոյնչափ և առաւել ևս սրտիս երկիւղը մոռա-
 նալու համար: Ամբողջ գիշեր անցուցի սարսա-
 փելի երազների մէջ. երբեմն մի քնդարձակ ջրի
 պղկոծութեան ահուկի տեսարանը, երբեմն ջրի
 մէջ խեղդուիլս, երբեմն մօրս բարկութիւնը
 (հայր չունէի) և պատժի սպառնալիքը իմ վատ
 վարմունքի համար անդադար խանգարումէն
 քունս: Միւս օրը, երբ մեծ վարժապետը հարց-
 րեց իմ բացակայութեան պատճառը ևս խա-
 բեցի նորան ասելով թէ՝ հիւանդ էի, գլուխս
 ցաւումէր: Այնուհետեւ երկար, շատ երկար
 ժամանակ չհանգստացաւ սիրտս. փորձանքից
 կերած ահր, երկիւղը թէ մայրս կարող է ի-
 մանալ իմ վարմունքը և սաստիկ կպատժէ,
 վախը թէ մեծ վարժապետս կարող է տեսնել
 մօրս և իմանալ իմ ատածիս ոտութիւնը և խա-
 բերայութիւնը, վերջապէս՝ իմ սեփական սր-
 տիս ձայնը թէ արդարեւ վատ էր իմ արած բա-
 նը, այնպէս ազդեցին երեւակայութեանս վերայ
 որ՝ համարեա երկու երեք շաբաթ հոգիս և
 միտքս հանգիստ չէր գտնում ոչ ցերեկով և
 ոչ գիշերով: Այս եղաւ իմ մանկութեան ա-
 ռտջին և վերջին քաշ: Եւ այնպէս . . .

ԾԵԼԻ

Խմբագիր—Հրատարակող Չրեղոր Արծրունի Տարեկան
դիմը 4 5 ռուբլի, կէս տարեկանը—3 ռուբլի 20 ցեն. Թիֆ-
լիս, Редакція МШАКЪ.

ТИФЛИССКІЙ ВѢСТИКЪ

Редакторъ-издатель К. Бебутовъ. Подписная цѣ-
на: на годъ безъ доставки 7 р., съ доставкою и пе-
ресылкою 8 р.; на 6 мѣсяцевъ 4 р. и 4 р-50 к. - Ад-
ресъ: Тифлисъ, Редакція ТИФЛИССКАГО ВѢСТ-
НИКА.

КАВКАЗЪ

Газета политическая и литературная. Редакторъ-
издатель Е. С. Сталинскій. Цѣна газеты: на годъ
для городскихъ подписчиковъ-11 руб. 50 коп., на
полгода-6 руб.; для иногородныхъ съ пересылкою
на годъ-13 р., на полгода-7 р. Адресъ: Тифлисъ.
Редакція газеты КАВКАЗЪ.

ՄԵՆԿԱՆՈՒՄԵՆ ԵՄՄԵԳԻՐ

1875 *ms B*

ԴՊՐՈՅԻ նպատակն է — իւր կարողութեան չափ ձեռնառն
լինել աղքատին ու սու. մնաւաններէ յառաջագիմուն ժեան:

ԳՊՐՈՅՐ, բաղկանուժ, երկու մասնից: Եռաջին մասն—
մանկավարժական ուղեցոյց վարժապետներին, տեսուչներին և
հոգաբարձական վարչութիւններին: Երկրորդ մասն — աշա-
կերտների համար ԸՆԽԻՆԻՅԵՐՆ, հարուստ զանազան օգ-
տակար և հարկաւոր տեղեկութիւններով:

Վ. Պ. ՐԱՆՆԻՔԻ. տաբիկան բաժանորդագրվին է ճանապարհա-
ծախարով (կանխիկ վճարելի) —

1) Առատաձևի համար $\frac{1}{2}$ -ը բուրլ . աբծ.

2) Տաճկաստանի և Պարսկաստանի համար էֆենդուր. արծ.
Իսլամնորդադրութիւններով, յօդուածներով և ամենայն
տեսակ հարցմունքներով և պահանջմունքներով հարկաւոր է
դիմել ուղղակի ԴՊՐՈՅԻ Խմբադրութեան այս հասցեով .

1) Հայերեն, մաղարչուպատ (համ. Լեջմիաճին). Ս. Պատկանեան վանք, Գեղեթի Խմբագրութեան:

2) В Вазирнабатъ (или въ Елмидзинъ), въ
Редакцію журнала ДПРОЦЪ, въ монастырь св. Гаян.

ԴՊՐՈՅԻ Խմբագրութիւնը խնդրում, չհառնել սորան
Լեւոնում ամսագրի Խմբագրութեան հետ բաժանորդագրւելը կամ
յօդուածներ ուղարկելու կողմից, և շորանով չպատճառել
գանազան զժուարութիւններ երկու Խմբագրութեան ևս:

ԽՄԲԱԳՒՐ - ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ

0.12% (0.09 to 0.14).

1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1